

گونه‌شناسی راهبرد علی بن موسی الرضا علیه السلام در توسعه علوم اسلامی (مطالعه موردی: کاربرد مکاتبه در ابهام‌زدایی مسائل کلامی)

سیده وجیهه میری^۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۰۷/۱۱ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۳/۱۰/۲۷
(DOI): 10.22034/shistu.2025.2042522.2471

چکیده

دوران امامت امام رضا علیه السلام به سبب همزمانی با دوران احتجاجات اعتقادی و وجود جریان‌های متعدد در علوم اسلامی، اهمیت ویژه‌ای دارد. پایه‌ریزی و توسعه علوم اسلامی به منظور ارائه اسلام و مقابله با بدعت‌ها و انحرافات ایجادشده در حوزه آن، از زمان رسول‌الله صلی الله علیه و آله آغاز شد و امامان معصوم علیهم السلام پس از ایشان نیز این مسیر را ادامه دادند. یکی از شیوه‌هایی که امامان شیعه علیهم السلام، به‌ویژه از نیمه دوم عصر امامت به‌کار گرفتند، راهبرد مکاتبه بود که نوعی آموزش از راه دور محسوب می‌شد و شاخه‌های علوم اسلامی را پوشش می‌داد. با توجه به اینکه بیشتر پژوهش‌ها درباره امام رضا علیه السلام بر مسئله ولایت‌عهدی و مناظرات ایشان متمرکز شده، این تحقیق به تبیین راهبرد مکاتباتی امام رضا علیه السلام در رفع ابهامات مسائل کلامی پرداخته و با روش «توصیفی - تحلیلی» حول پاسخ به دو پرسش سامان یافته است: (۱) چرا مکاتبه به‌مثابه راهبردی آموزشی از سوی امام رضا علیه السلام به‌کار گرفته شد؟ (۲) ابهامات مطرح‌شده در مکاتبات کلامی امام رضا علیه السلام شامل چه مباحثی می‌شد؟ امام رضا علیه السلام با تأسی به امامان پیشین و با توجه به شرایط زمان، عملکرد خود را حول محور آموزش علوم اسلامی قرار دادند. در این میان، راهبرد مکاتبه، به سبب وسعت یافتن جهان اسلام، کاهش امکان برگزاری جلسات حضوری به خاطر رصد حکومت و آماده‌سازی جامعه شیعه برای عصر غیبت، توسط ایشان به‌کار گرفته شد. این مکاتبات مباحث متعدد کلامی در دو حوزه توحید و امامت را شامل می‌شد و ایشان با روش‌های نقلی و عقلی به تمام ابهامات پاسخ مکتوب دادند. در شاخه علم کلام، برای نخستین بار شبهات واقفه و مسئله تجهیز امام علیه السلام در مکاتبات دوران ایشان نمود یافت. کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، کلام، مکاتبه، علوم اسلامی.

۱. استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ایلام / v.miri@ilam.ac.ir

مقدمه

یکی از مهم‌ترین اقدامات امامان شیعه^{علیهم‌السلام} برای ارائه حقیقت اسلام، آموزش علوم اسلامی بود. منظور از «علوم اسلامی» علمی است که موضوع و مسائل آن، اصول یا فروع اسلام یا موضوعاتی است که اصول و فروع اسلام بر پایه آنها اثبات می‌شوند؛ مانند علوم قرآن، حدیث، فقه، کلام و اخلاق (مطهری، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۵). این علوم نیاز اولیه جامعه اسلام برای تعالی محسوب می‌شوند (بگاری، ۱۴۳۲ق، ج ۱، ص ۲۰۵).

در تحقیقات پیرامون سیره رضوی، به راهبردهای امام رضا^{علیه‌السلام} در پی‌ریزی علوم اسلامی کمتر توجه شده است. این پژوهش به منظور تبیین جایگاه امام رضا^{علیه‌السلام} در حفظ و احیای اسلام، کوشیده است عملکرد آن حضرت در توسعه علوم اسلامی را با تأکید بر تبیین راهبرد مکاتبه در رفع ابهامات مسائل کلامی برجسته سازد. این مسائل از جمله مهم‌ترین شاخه‌های علمی مطرح در مکاتبات بودند.

پیشینه

با بررسی پیشینه تحقیق، مشخص شد بیشتر پژوهش‌های مربوط به امام رضا^{علیه‌السلام}، بر مسئله مناظرات ایشان متمرکز بوده و تنها معدود پژوهش‌هایی به مکاتبات ایشان توجه کرده‌اند؛ مانند:

مقاله «تعاملات اجتماعی مطلوب برگرفته از نامه امام رضا^{علیه‌السلام} به عبدالعظیم حسنی^{علیه‌السلام}»، از علی سروری مجد که به بررسی مؤلفه‌های اصلی تعاملات اجتماعی در آموزه‌های رضوی با تأکید بر نامه حضرت به عبدالعظیم حسنی^{علیه‌السلام} پرداخته است.

مقاله «شیوه امام رضا^{علیه‌السلام} برای حفظ مهدویت و ترویج انتظار»، از مهدی باوران که به نحوه مبارزه امام رضا^{علیه‌السلام} با واقفیان اشاره کرده و به اجمال به استفاده امام^{علیه‌السلام} از مکاتبه در روشنگری این جریان توجه نموده است.

مجموعه مکاتیب الائمه، اثر علی احمدی میانجی که جلد پنجم آن به مکاتبات امام رضا^{علیه‌السلام} اختصاص دارد و فهرستی منظم از مکتوبات ایشان ارائه داده است. این مجموعه در شاخه کلام اسلامی ۳۷ مکتوب، فقه ۱۱۱ مکتوب، دعا ۱۳ مکتوب، مواظ ۱۰ مکتوب، مباحث سیاسی ۴ مکتوب و مسائل متفرقه ۴ مکتوب از امام رضا^{علیه‌السلام} را گزارش کرده است (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ج ۵، ص ۲۵۸-۳۰۹).

یافته‌های تحقیق

امام رضا علیه السلام راهبردهای متنوعی برای توسعه علوم اسلامی به کار گرفتند؛ از جمله: برگزاری جلسات حضوری؛ نخبه‌پروری در علوم اسلامی؛ جلسات مباحثه؛ و تشویق شاگردان به ارائه تألیفات. در این میان، انتخاب «مکاتبه» به عنوان روشی برای آموزش از راه دور، امکان توجه به شاخه‌هایی از علوم اسلامی را فراهم کرد که ابهامات بیشتری داشتند.

مکاتیب معصومان علیهم السلام به دو شاخه تقسیم می‌شوند:

۱. نامه‌ها، دستورالعمل‌ها و پیام‌های امامان معصوم علیهم السلام خطاب به کارگزاران؛
۲. مکاتبات میان امامان معصوم علیهم السلام و شاگردان ایشان که دارای محتوای علوم اسلامی، به ویژه دو دانش فقه و کلام بود.

اوج استفاده از راهبرد «مکاتبه» مربوط به عصر امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام و دوران عسکریین علیهم السلام است (غروی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۸۳). این مکاتبات، به مثابه اسنادی علمی، هم در اختیار شیعیان همان عصر قرار گرفتند و هم نسل به نسل به شیعیان بعد منتقل شدند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۴۷). تعدادی از این مکاتیب در اختیار نویسندگان کتب اربعه قرار داشتند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۵۴). برخی مکاتبات امام رضا علیه السلام ذیل عنوان «مسائل»، مباحث فقهی و کلامی را شامل می‌شوند (طوسی، بی تا، ج ۱، ص ۲۳؛ نجاشی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۴۰، ۹۹، ۱۷۴، ۲۰۲، ۲۲۷، ۲۹۶، ۳۲۸).

۱. علل کاربست روش «مکاتبه» توسط امام رضا علیه السلام

در عصر نخست امامت، یعنی از دوران امیرالمؤمنین علیه السلام تا پایان امامت امام صادق علیه السلام، از روش «مکاتبه» به منظور تبیین مسائل علوم اسلامی استفاده نمی‌شد و این روش در آموزش به کار گرفته نمی‌آمد؛ زیرا هرچند پس از شهادت امیرالمؤمنین علیه السلام شرایط دشواری برای اهل بیت علیهم السلام ایجاد شد، اما نسبت به دوران دوم امامت، امکان ارتباط بیشتری بین امامان معصوم علیهم السلام و شیعیان وجود داشت. علاوه بر این، مباحث کلامی در آن دوران دارای پیچیدگی زیادی نبودند و از این رو نیازی به استفاده گسترده از مکاتبه حس نمی‌شد.

بر اساس مکاتیب الاثمه، در مباحث کلامی، از امیرالمؤمنین علیه السلام سه مکتوب (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۷۴-۱۰۷)، امام حسن علیه السلام یک مکتوب (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ج ۳، ص ۱۱)، امام حسین علیه السلام دو مکتوب (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ج ۳، ص ۱۵۱-۱۵۱)

۱۵۲)، امام سجاد^{علیه السلام} یک مکتوب (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ج ۳، ص ۲۱۱)، امام باقر^{علیه السلام} سه مکتوب (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ج ۳، ص ۲۳۶)، امام صادق^{علیه السلام} نه مکتوب (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ج ۴، ص ۲۱-۳۳۸)، امام کاظم^{علیه السلام} ۳۶ مکتوب (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ج ۴، ص ۳۵۵-۴۷۱) و امام رضا^{علیه السلام} ۴۲ مکتوب (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ج ۵، ص ۲۵۸-۳۰۹) باقی مانده که عمدتاً در دو مبحث «توحید» و «امامت» هستند.

عصر امام رضا^{علیه السلام} دوران اوج فعالیت‌های مشبهه^۱ و زنادقه^۲ و ظهور واقفه^۳ بود. همین سبب توسعه دانش کلام در مبحث امامت شد. دعاوی واقفه سؤالات متعددی برای شیعیان

۱. در اسلام، مشبهه به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف) مشبهه در ذات خداوند: این گروه خداوند را شبیه و یکسان با ذات اشیا می‌دانستند. فرقی همچون بیانیه، مغیریه، منصوریه، کرامیه، حاطیه و مقنیه به این دسته تعلق دارند. همچنین فرقی که برای خداوند قایل به جسمانیت بودند در این گروه جای می‌گیرند. برای نمونه، پیروان داود جورابی برای خداوند قایل به تمام اعضای بدن انسان بودند و کرامیه نیز برای خداوند حد و اندازه جسمانی در نظر داشتند.

ب) مشبهه در صفات الهی: این گروه با درکی اشتباه از اسماء خداوند و با آمیختن آنها با حالات انسانی، به توجیه صفاتی برای خداوند می‌پرداختند و صفات الهی را به صفات انسان تشبیه می‌کردند (اسفراینی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۱۹؛ بغدادی، ۱۳۹۷ق، ص ۲۱۴).

۲. در لغت، «زندیق» به معنای دهری، ملحد، معتقد به ثنویت و دوگانه‌پرستی (نور و ظلمت) و نیز گمراه و بی‌دین آمده است. در اصطلاح، برخی «زندقه» را بر مانویت، زرتشتی‌گری و دوگانه‌پرستی (اعتقاد به نور و ظلمت) اطلاق کرده‌اند. عده‌ای دیگر مانویان و مجوسیان معتقد به نور و ظلمت را «زندیق» معرفی کرده‌اند. اما گروهی نیز دهریه و منکران نبوت و کتاب را زندیق دانسته‌اند. (مطهری و چلونگر، ۱۳۹۳، ص ۲۴۰) علامه حلی درباره زندیق می‌گوید: «من یبطن الکفر و یظهر الإیمان»؛ کافری است که کفر خود را پنهان کرده، به اسلام تظاهر می‌کند. (حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۷۶، ۱۷۱، ۲۳۵) در دوران اسلامی، زنادقه گروهی بودند که در مسیر تردید در وجود خدا، شک در حقانیت پیامبر اکرم^{صلی الله علیه و آله}، نفی اعجاز قرآن کریم و تخطئه مناسک و عبادات اسلامی گام برمی‌داشتند. از دیگر اقدامات این گروه می‌توان به دروغ‌بستن به خداوند، پیامبر^{صلی الله علیه و آله} و امامان معصوم^{علیهم السلام} و جعل حدیث اشاره کرد (معارف، ۱۳۹۲، ص ۲۷۹).

۳. «واقفه» فرقه‌ای بود که پس از شهادت امام کاظم^{علیه السلام} حاضر به قبول شهادت ایشان نشد و بدین‌سان امامت امام رضا^{علیه السلام} را نپذیرفت. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۱۷) این گروه با مشبهه نمودن امر بر جهان تشیع، از یک‌سو و جذب برخی چهره‌های برجسته شیعه از سوی دیگر ←

ایجاد می‌کرد که آنان از طریق مکاتبه، سؤالات خود را از امام رضا علیه السلام می‌پرسیدند و پاسخ دریافت می‌کردند. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۸۰؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۷۱؛ راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۶۹؛ ابن عبدالوهاب، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۸-۱۰۹)

بنا بر نقل طوسی، آنان به منظور روشن شدن موضوع امامت، ۱۵ هزار مسئله در این زمینه از امام رضا علیه السلام پرسیدند. (طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۷۳) ابن شهر آشوب این رقم را ۱۸ هزار مسئله گزارش کرده است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۳۵۱). پاسخ‌های امام می‌توانست شیعیان را در مسئله امامت که یکی از مباحث دانش کلام بود آگاه کند و بر غنای این شاخه از علوم اسلامی بیفزاید.

۱-۱. گسترده‌گی جهان اسلام

بخش عمده‌ای از قلمرو جهان اسلام در عصر امام رضا علیه السلام تحت سیطره خلافت عباسی بود. در زمان هارون الرشید، این قلمرو میان فرزندان وی تقسیم شد و شامل ماوراءالنهر، ترکستان، افریقا، هند و بخشی از اروپا بود. بر اساس گزارش طبری، هارون این مناطق را به این شکل تقسیم کرد: از حُلوان به سمت شرق تا ماوراءالنهر، ترکستان، هند و خراسان بزرگ به مأمون واگذار شد؛ و بغداد، واسط، عراق عرب، شامات، حجاز، مصر و مغرب به امین تعلق گرفت (طبری، بی تا، ج ۶، ص ۴۷۶).

این گسترده‌گی، نفوذ تشیع را در جهان اسلام افزایش داد. امام رضا علیه السلام در پاسخ به مأمون که پس از قبول ولایت‌عهدی، انتظاراتی از ایشان داشت، فرمودند: «این امر [ولایت‌عهدی] هرگز نعمتی برایم نیفزوده است. من در مدینه که بودم، دستختم در شرق و غرب اجرا می‌شد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹، ص ۱۵۵). همچنین گزارش‌هایی از دوران امام کاظم علیه السلام نشان‌دهنده پراکندگی شیعیان است؛ از جمله اتهام دریافت خمس از مشرق و مغرب عالم برای ایشان (مفید، ۱۴۱۳ق-الف، ج ۲، ص ۲۳۸).

→ (حلی، ۱۳۸۱، ج ۷۱، ص ۳۰۰؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۷۱؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۹۱) فرقه‌ای انحرافی ایجاد نمود که تا عصر امامین عسکریین علیه السلام و پس از آن نیز استمرار یافت (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۴۰۷؛ راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۵۲؛ اربلی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۹۳۳).

یکی دیگر از شواهد پراکندگی شیعیان، توسعه «شبکه وکالت» است که از عصر صادقین علیهم‌السلام شکل گرفت و سپس گسترش یافت. مناطقی مانند کوفه، بصره، بغداد، قم، واسط، اهواز، همدان، سیستان، بست، ری، حجاز، یمن، مصر و مدائن از جمله مناطقی بودند که امامان معصوم علیهم‌السلام در آنها وکیل و نایب داشتند (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۴۴، ۷۹۷، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۲۵، ۸۲۷).

۱-۲. کاهش امکان برگزاری جلسات آموزشی حضوری به علت رصد حکومت

تقیه و فشارهای وارد بر امامان معصوم علیهم‌السلام و شیعیان ایشان، برقراری ارتباط مستقیم را دشوارتر می‌کرد. از عصر صادقین علیهم‌السلام، مکاتبه به مثابه راهبردی مؤثر برای آموزش مورد استفاده قرار گرفت؛ اما روش غالب آموزشی نبود (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۱۶). با افزایش رصد حکومت، استفاده از این روش در زمان امام کاظم علیه‌السلام و امام رضا علیه‌السلام گسترش یافت. گزارش‌ها حاکی از آن است که کلاس درس امام موسی کاظم علیه‌السلام در مدینه در مسجد برگزار می‌شد؛ اما با زندانی شدن ایشان، شیعیان سؤالات خود را به زندان می‌فرستادند و پاسخ دریافت می‌کردند (امین، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۱۰۰).

در زمان امام رضا علیه‌السلام، با ایجاد فاصله میان امام و شیعیان^۱، مکاتبات افزایش یافت. شیعیان به علت دسترسی نداشتن به امام علیه‌السلام، دچار اختلافات روایی در مسائل فقهی و کلامی

۱. روایاتی وجود دارد که از یک سو نشان‌دهنده تحت فشار بودن امام علیه‌السلام و نظارت شدید حکومت بر ایشان است و از سوی دیگر دشواری ارتباط میان امام علیه‌السلام و دوستداران ایشان را بازگو می‌کند. علاوه بر این، روایات مزبور شرایط سخت شیعیان را نیز به تصویر می‌کشند. برای نمونه، می‌توان به نمونه‌های ذیل اشاره کرد:

الف) آگاه شدن خانواده امام علیه‌السلام از توطئه مأمون علیه ایشان: در آستانه عزیمت اجباری امام علیه‌السلام از مدینه به مرو، ایشان با ایراد سخنانی، سفر خود را سفری بدون بازگشت اعلان کردند (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۳۴).

ب) ماجرای ولایت‌عهدی: سخنان مأمون به خوبی گویای تحت فشار قرار گرفتن امام علیه‌السلام توسط اوست. بر اساس گزارش‌ها، مأمون پس از نپذیرفتن پیشنهاد ولایت‌عهدی توسط امام علیه‌السلام، ایشان را تهدید به زور، زدن گردن (قتال نیشابوری، ۱۴۰۶ق، ص ۲۲۵) و حتی قتل کرد (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۳۸). از سوی دیگر، تقریر امام علیه‌السلام بر پشت عهدنامه ولایت‌عهدی، توطئه مأمون ←

شدند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۷۹؛ ۱۳۹۰ق، ج ۲، ص ۴۴؛ بهائی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۴۵۳). مکاتبه به شیعیان این امکان را می‌داد که مسائل خود را در قالب مکتوب مطرح کنند و پاسخ دریافت دارند (اربلی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۹۲۳؛ ابن حمزه، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۴۷۹؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۳، ص ۴۳۸).

۳-۱. کاهش تعداد راویان بدون واسطه در محضر امامان معصوم علیهم السلام

از دوران امام رضا علیه السلام، تعداد راویان بدون واسطه روند کاهشی پیدا کرد. بر اساس رجال نجاشی، تعداد راویان بدون واسطه از امام کاظم علیه السلام ۱۵۱ تن بوده است که از مناطق گوناگون برای آموختن علم در محضر ایشان حاضر می‌شدند (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۲۱، ۵۴، ۵۵، ۷۵، ۱۰۹). این تعداد تا ۵۰۰ تن نیز گزارش شده است (شاکری، ۱۴۱۷ق، ج ۱۱، ص ۶۲). اما تعداد راویان بدون واسطه از امام رضا علیه السلام، براساس رجال نجاشی، به ۸۴ تن کاهش یافت (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۲۱-۶۰). در زمان امام جواد علیه السلام، تعداد راویان به نه تن رسید (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۷۵، ۲۵۳، ۲۹۷، ۳۰۶). و در زمان امام حسن عسکری علیه السلام، به چهار تن کاهش یافت (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۲۸۰، ۳۰۴).

→ در واگذاری ولایت عهدی به امام علیه السلام و تحت فشار بودن ایشان را آشکار می‌سازد (شریف قرشی، ۱۳۸۰، ج ۲).

ج) انتقال امام از مدینه به مرو: مأمون برای جلوگیری از ارتباط امام علیه السلام با شیعیان، کاری کرد که امام علیه السلام از شهرهای شیعه‌نشین عبور نکنند (راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۳۶).

د) ماجرای نماز عید فطر: مأمون به سبب ترس از ارتباط امام علیه السلام با مردم، به ایشان دستور داد از برگزاری نماز عید فطر بازگردند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۹۰-۴۸۸؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ص ۶۴).

ه) رصد شدید دستگاه خلافت: این نظارت به حدی بود که برخی از شاگردان امامان شیعه علیهم السلام به سبب فشار حکومت مجبور به محو آثار خود شدند. در شرح حال محمد بن ابی‌عمیر، شاگرد ممتاز امام کاظم و امام رضا علیهم السلام، آمده است که او پس از شهادت امام کاظم علیه السلام به دستور خلیفه به زندان افتاد و چهار سال تحت شکنجه قرار گرفت. در این مدت، تمام آثارش از بین رفت. این چهار سال در دوران امامت امام رضا علیه السلام رخ داد. (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۲۶؛ کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۸۵۴)

نمودار (۱): تعداد روایان بدون واسطه از امام کاظم علیه السلام تا امام حسن عسکری علیه السلام بر اساس «رجال نجاشی»

۴-۱. آماده کردن جامعه شیعی برای عصر غیبت

یکی از شیوه‌های برقراری ارتباط میان ائمه اطهار علیهم السلام با مردم، به‌ویژه در دوران خفقان، استفاده از نامه‌نگاری و نمایندگانی بود. این شیوه، به‌ویژه در سال‌های نزدیک به عصر غیبت بیشتر نمود پیدا کرد. با پایان یافتن عصر حضور امامان معصوم علیهم السلام و آغاز غیبت صغرا، مکاتبه به‌مثابه تنها پل ارتباطی میان شیعیان و امامان علیهم السلام شناخته شد. شیعیان در دوران ائمه اطهار علیهم السلام مهارت استفاده از این روش ارتباطی را آموخته بودند.^۱ در دوران غیبت صغرا، نواب

۱. جریان جعل روایات و احادیث اهل بیت علیهم السلام، به‌ویژه از زمان صادقین علیهم السلام، شدت یافت و سبب ناامن شدن فضای آموزش از طریق مکاتبه شد؛ زیرا امکان جعل مکاتبات و انتساب آنها به امامان شیعه علیهم السلام نیز وجود داشت. بر این اساس، شیعیان برای اطمینان از صحت و سقم مکاتبات منسوب به امامان معصوم علیهم السلام، از خود ایشان جویا می‌شدند. در روایتی از احمد بن محمد بن ابی‌نصر آمده است: «به خدمت ابوالحسن الرضا علیه السلام عرضه داشتم: حسن بن محبوب زراد رساله‌ای از جانب شما ارائه کرده است. آیا درست است؟ حضرت فرمودند: «حسن بن محبوب راست می‌گوید.» (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۸۵). از سوی دیگر، بر اساس روایات، دستخط امام رضا علیه السلام برای شیعیان شناخته شده بود. عباراتی همچون «فکتب بخطه» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۹۶؛ صدوق، ۱۳۹۸، ص ۱۰۹)، «فکتب الیّ بخطه» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۵۶؛ صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۱۸۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۲۱۹؛ اربلی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۸۹؛ راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۶۳)، «فقرأته بخط ابی‌الحسن» (صدوق، ۱۳۹۸، ص ۵۶)، «فکتب الیّ بخط الذی أعرفه» (صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۱۸۵)، و «وجدت الجواب کلّه بخطه» (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۶۲) نشان از آشنایی شیعیان با خط امام علیه السلام دارد. در روایتی که کشی آورده، بر این نکته تأکید شده که خط امام رضا علیه السلام به‌صورت شکسته و «ردی» بوده است. (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۸۰۵)

اربعه پرسش‌های شیعیان را به امام علیه السلام تحویل می‌دادند و در مقابل، توقیعات امام علیه السلام را که حاوی پاسخ بود، به آنان منتقل می‌کردند. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۱۹-۵۲۱؛ صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۴۸۳-۵۲۳) برخی از این توقیعات در منابع حدیثی ثبت شده‌اند؛ از جمله: صاحب کتاب کمال الدین و تمام النعمه ۵۱ توقیع، شیخ طوسی در الغیبه ۲۹ توقیع و علامه مجلسی در جلد‌های ۵۲ و ۵۳ بحار الانوار مجموعه‌ای از این توقیعات را گردآورده‌اند. همچنین در جلد دوم الاحتجاج به این مکتوبات اشاره شده است.

۵-۱. ابهام‌زدایی مسائل کلامی

علم کلام یکی از علوم اسلامی است که به توضیح و اثبات عقاید اسلامی از طریق دلایل عقلی و نقلی (آیات و روایات) می‌پردازد و وظیفه دفاع از این عقاید را برعهده دارد (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۵). این علم، متکلم را قادر می‌سازد به اثبات عقاید دینی و دفع شبهات پردازد (لاهیجی، ۱۴۲۵ق، ج ۱، ص ۴۱). با بررسی مکاتبات ارسالی شیعیان برای امام رضا علیه السلام، مشخص می‌شود که دو شاخه فقه و کلام اسلامی مهم‌ترین شاخه‌هایی بودند که برای شیعیان مسئله‌ساز شدند. مسائل کلامی، به‌ویژه در حوزه امامت، از جمله دغدغه‌های اصلی شیعیان بودند که از امام رضا علیه السلام از طریق مکاتبه پاسخ آنها را طلب می‌کردند.

۲. نمود مهم‌ترین ابهامات کلامی شیعیان در مکاتبات امام رضا علیه السلام

شیعیان در دوران امام رضا علیه السلام با ابهاماتی در مباحث کلامی مواجه بودند. «مکاتبه» راهبردی مؤثر برای طرح این مباحث و دریافت پاسخ از امام علیه السلام به‌شمار می‌رفت. تأمل در این مکاتبات، مهم‌ترین مسائل کلامی آن عصر را نشان می‌دهد. مباحث کلامی مطرح در زمان امام رضا علیه السلام ابعاد گوناگونی داشت که نمود آن در مناظرات ایشان قابل مشاهده است؛ همچون توحید، نبوت، امامت، جبر و اختیار. در مکاتبات امام رضا علیه السلام نیز دو مبحث اصلی «توحید» و «امامت» مطرح شده‌اند که نشان از شدت اهمیت این مباحث در جامعه اسلامی دارد. شیعیان از طریق مکاتبه، سؤالات خود از امام علیه السلام درباره این موضوعات را مطرح می‌کردند.

۱-۲. توحید

یکی از چالش‌های جدی در عصر امام رضا^ع، گسترش اندیشه‌های مشبهه و ثنوی‌گرایان بود. امامان معصوم^ع در این زمینه مباحثات بسیاری داشتند (صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۳۱؛ طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۶، ۲۰، ۳۹، ۴۹، ۵۰، ۵۵، ۵۹، ۸۳، ۸۷، ۱۲۱، ۱۴۰، ۱۶۴، ۱۶۸، ۱۷۴، ۲۰۱، ۲۰۵، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۷، ۲۳۱، ۲۸۵، ۳۱۶، ۳۸۱، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵؛ شریف رضی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۶۰، ۷۵۹ و ۸۰۶؛ سید بن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۴۳ و ۲۸۵). شیعیان سؤالات متعددی در موضوع خداشناسی مطرح می‌کردند. روایات منقول امامان معصوم^ع بر استمرار مباحث مرتبط با توحید دلالت دارد (علم‌الهدی، ۱۹۹۸، ج ۱، ص ۱۵۰؛ حصری، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱۷؛ مفید، ۱۴۱۳ق-الف، ج ۱، ص ۱۵۲-۱۵۳).

در زمان امام رضا^ع، فعالیت گروه‌های الحادی مانند زنادقه و مشبهه شدت یافت، به‌ویژه پرسش‌هایی در حوزه صفات خداوند و مسئله تشبیه مطرح می‌شد. سؤالاتی درباره صفات خداوند (صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۱۸۶)، امکان رؤیت خداوند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۹؛ صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۱۰۸) و مکان و چگونگی خداوند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۷۸-۹۱) در مکاتبات مطرح شده‌اند.

امام رضا^ع در این مکاتبات، بر مسئله تنزیه تأکید داشتند. برای مثال، در پاسخ به نامه هشام مشرقی درباره معنای توحید، امام ضمن رد عقاید اهل تشبیه، گرایش‌های مردم را به سه گروه تقسیم کردند: اهل نفی صفات، اهل تشبیه، و اهل اثبات صفات به‌غیر از تشبیه. امام عقیده دو گروه اول را مردود دانستند (عباشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱، ص ۳۵۹). همچنین در پاسخ به پرسش‌هایی درباره امکان رؤیت خداوند، امام^ع فرمودند: «عرف بغیر رؤیة و وصف بغیر صورة و نعت بغیر جسم» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۰۵؛ صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۹۸؛ ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۹) و قاطعانه این دیدگاه‌ها را رد کردند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۹۶؛ صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۱۰۹).

یکی از چالش‌های عمده امام رضا علیه السلام مقابله با ورود افکار زنادقه به جامعه اسلامی بود. این گروه در تخریب عقاید دینی فعال بودند و در عدم پایبندی به اصول شرعی شهرت داشتند (ابن عبد ربه، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۲۳). گزارش‌ها درباره زنادقه در نیمه دوم عصر امامت افزایش یافت. بر اساس برخی نقل‌ها، زنادقه دوازده‌هزار حدیث وضع کردند و به پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت دادند. (ابوریه، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۱۴۸)

برای مثال، یونس بن بهمن در مکتوبی از امام رضا علیه السلام درباره آدم پرسید: «هل فیه من جوهریة الله شیء؟» امام علیه السلام این اندیشه را خارج از اسلام و ناشی از عقاید زنادقه دانسته، تأکید کردند که باید از آن اجتناب کرد (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۸۵-۷۸۷).

زنادقه با تردید در وجود خدا، شک در نبوت، نفی اعجاز قرآن و تخطئه مناسک اسلامی، فعالیت‌های تخریبی خود را پیش می‌بردند. (معارف، ۱۳۹۲ق، ج ۱، ص ۲۷۹)

جدول (۲): مکاتبات کلامی امام رضا (ع) در مبحث توحید

فرستنده	موضوع	منبع
هشام مشرقی	معانی توحید، عقاید مجسمه و مشبهه	عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۵۹
محمد بن زید	معنای توحید	کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۰۵؛ صدوق، ۱۳۹۸، ص ۹۸؛ ۱۳۸۵، ص ۹
یونس بن بهمن	جوهریت خدا	کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۸۷
محمد بن عبید	رؤیت خدا	کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۹۶؛ صدوق، ۱۳۹۸، ص ۱۰۹
فتح بن یزید جرجانی	تشبیه خدا	صدوق، ۱۳۹۸، ص ۵۹
حمدان بن سلیمان	افعال بندگان (آیا افعال بندگان مخلوق خداوند است یا غیرمخلوق؟)	صدوق، ۱۳۹۸، ص ۴۱۶؛ ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۴۲
طاهر بن حاتم	شناخت خدا	کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۸۶؛ صدوق، ۱۳۹۸، ص ۲۸۴

با تأمل در محتوای مکاتبات، این حقیقت نمایان می‌شود که امام رضا^ع برای حل ابهامات کلامی درباره‌ی خداشناسی، به‌ویژه مباحث توحید و صفات الهی، از استناد به قرآن بهره می‌بردند. ایشان فرمودند: «خدا را وصف کن به آنچه او خود را بدان وصف کرده است بدون تجسیم.» (صدوق، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۷) همچنین تأکید داشتند که در جست‌وجوی شناخت خدا، نباید خداوند با انسان قیاس کرد. (صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۴۷)

در مسئله تشبیه، امام رضا^ع قایل به «اثبات بلا تشبیه» بودند و از اثبات صفاتی برای خداوند که همراه با تشبیه باشد، پرهیز می‌دادند (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱، ص ۳۶۰؛ صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۱۰۰). ایشان نفی صفات را عالی‌ترین مرتبه توحید می‌دانستند و فرمودند: «کمال معرفت، توحید حق است و کمال توحید، نفی صفات از اوست؛ زیرا صفت بر غیر بودن از موصوف گواهی می‌دهد» (صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۱۰۰).

۲-۲. امامت

کلمه «الإمامة» به لحاظ لغوی به معنای پیشوایی است (علم‌الهدی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۳۲۲) و امام کسی است که به او اقتدا می‌شود (علم‌الهدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۰۹). به لحاظ اصطلاحی، «الإمامة» به معنای ریاست عام در دین است (علم‌الهدی، ۱۴۱۱ق، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶۴). امامیه کسانی هستند که به وجوب امامت، عصمت امام و وجوب نص برای تعیین امام معتقدند (مفید، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۱).

استدلال به امامت علویان، مشروط به قیام مسلحانه، اندیشه مهدویت، تردید در خصایص امام، توسعه معنای اهل‌بیت^ع با وارد کردن برخی اقوام پیامبر^ص (مانند خاندان بنی‌عباس) انکار حقوق شرعی و الهی امامان معصوم^ع، و افراط‌گرایی غلات از جمله عواملی بودند که سبب ایجاد شبهه‌ها، پرسش‌ها و ابهامات در برابر اصول شیعی، به‌ویژه اصل امامت شدند. بدین‌روی، امامان معصوم^ع تلاش گسترده‌ای انجام دادند تا با استناد به نصوص دینی و آموزه‌های عقلی، جریان امامت را اثبات کنند و آن را استمرار بخشند (احمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۹۳).

در این میان، اختلافات شیعیان درباره‌ی امامت بیشتر مربوط به دو موضوع بود:

الف. پذیرش امامی که نص صریحی بر امامت وی در دست نبود.

ب. مسائل مرتبط با خصایص خاص امام و دامنه اختیارات او.

بر اساس مکاتبات عصر رضوی، در دوران امامت امام رضا علیه السلام، بیشتر ابهامات مربوط به خصایص امام بود. همچنین جریان واقفه یکی از معضلات بزرگ آن دوره محسوب می‌شد.

جدول (۲): مکاتبات کلامی امام رضا علیه السلام در مبحث امامت

مکاتبات کلامی امام رضا <small>علیه السلام</small> در مبحث امامت		
منبع	موضوع	فرستنده مکتوب
کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۷۶؛ مفید، ۱۴۱۳ق-ب، ص ۳۲۸	فرق بین رسول، نبی و امام	حسن بن عباس المعروفی
کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۲۳	علم امام (وارث علم انبیا)	عبدالله بن جنذب
عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۶۱؛ صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۷۴	شناخت ذکر و «اهل الذکر»	احمد بن محمد
صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۱۸۵؛ اربلی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۸۹	خصایص امام: سلاح رسول الله <small>صلی الله علیه و آله</small>	سلیمان بن جعفر
صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۲۵۲؛ راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۶۳	خصایص امام: سلاح رسول الله <small>صلی الله علیه و آله</small>	محمد بن فضیل
حلی، ۱۴۲۱ق، ص ۷۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۷، ص ۲۸۸	خصایص امام	ابراهیم بن سمّال
کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۸۴	خصایص امام	احمد بن عمر الحلال
کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۲۰؛ اربلی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۳۵۲؛ صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۰۹	جانشین امام	حسین بن قیاما
عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۶۰	وجوب اطاعت از امام	عبدالله بن جنذب
عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۴۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۱۶	جایگاه امام	حسن بن محبوب

فردی مجهول	اهمیت محبت نسبت به آل محمد ﷺ	راوندی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۸
بز نظی	واقفه	راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۲۲
یحیی بن مبارک	واقفه	کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۶۲
احمد بن محمد بن ابی نصر	واقفه	حمیری، بی تا، ص ۳۴۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹، ص ۲۶۴
علی بن عبدالله	واقفه	کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۵۵
عثمان بن عیسی	واقفه	صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۱۳؛ ۱۳۸۵، ص ۲۳۶؛ کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۹۸
حمزة الزّیّات	واقفه	کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۶۲
حسین بن مهران	واقفه	کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۸۶۱
فردی مجهول	واقفه	مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹، ص ۷۱
حسین بن عمر	واقفه	کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۲۵

۳-۲. نصب امام

نصب امام یکی از مسائل اختلافی میان گروه‌های اسلامی بود (شریف القرشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۰۱). فرقی مانند معتزله، خوارج، مرجئه و زیدیه به مسئله نص و نصب امام اعتقادی نداشتند (مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۲۲۴)، در حالی که امامیه به نص جلی بر امامت دوازده امام ﷺ از اهل بیت رسول اکرم ﷺ باور داشتند (علم‌الهدی، بی تا، ج ۲، ص ۲۶۴) و وجوب نصب امام را هم به صورت عقلی و هم نقلی می‌دانستند (حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۶۲).

امام رضا ﷺ در پاسخ به مکاتبه‌ای درباره نصب امام ﷺ، این مسئله را به دو دلیل تنها در اختیار خداوند دانستند:

- ناتوانی عقل بشری در شناخت جایگاه شامخ امام؛

- موقعیت ممتاز امام در حفظ ارکان اسلام. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۹۹-۲۰۳؛

صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۱۸-۲۲۰)

این پاسخ از یک سو نشان‌دهنده ادامه طرح شبهات درباره نصب الهی امام علیه السلام در عصر امام رضا علیه السلام بود و از سوی دیگر بیانگر آنکه مقام امامت منصبی عادی نیست که توسط مردم یا بر اساس مصلحت‌اندیشی آنان انتخاب شود. خصایصی همچون عصمت، علم، قدرت الهی و غیر آن تنها توسط خداوند در امام جمع می‌شود. همان‌گونه که خداوند پیامبر را به‌عنوان نبی منصوب کرده، امام را نیز در مقام امامت منصوب نموده است. نصب امام در اختیار خداوند است و فضایل امام از نعمت‌های الهی به شمار می‌رود. (صدوق، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵)

۴-۲. علم امام

از دیدگاه شیعه، «علم» یکی از صفات امام است. علمی که باید بر مسائل دنیوی و اخروی احاطه داشته باشد. امام أعلم امت نسبت به مسائل شریعت، ابعاد سیاسی و تدبیر امور است (علم‌الهدی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۴۲۹؛ طوسی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۱۹۲). امام باقر علیه السلام فرمودند: «چون اطاعت امام بر خلق واجب شده، پس لازم است که ریشه و اساس علم نزد امام باشد.» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۶۱)

امامان شیعه علیهم السلام آگاه به کتب و ادیان آسمانی پیشین (صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۲۷۵)، مترجم حقیقی وحی و عالم به تأویل آیات قرآن (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۲۸؛ صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۹۳) و حامل میراث علمی نبوی هستند. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۶۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق-ب، ج ۱، ص ۲۷۹؛ صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۹۳)

نیمه دوم عصر امامت، به‌ویژه دوران امام رضا علیه السلام، به سبب ظهور جریان‌های مختلف حدیثی، فقهی، کلامی و تفسیری و تضارب آراء و اندیشه‌ها در جهان اسلام، اهمیت ویژه‌ای داشت. گروه‌هایی مانند معتزله (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۹-۸۲)، جهمیه (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۹۷)، مشبّهه (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۱۸)، خوارج (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۳۹-۱۴۴)، مرجئه (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۶۱-۱۶۹)، اصحاب حدیث (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۴۳)، و اصحاب الرأی (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۴۵) با ادعای مرجعیت علمی، فضای آشفته‌ای در جهان اسلام ایجاد کردند. (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۹-۲۴۵)

برخی مصادر برای هر یک از این گروه‌ها فهرستی از عقاید در شاخه‌های مختلف علوم اسلامی ارائه کرده‌اند که نشان‌دهنده فضای آشفته علمی و قایل نشدن به مرجعیت علمی برای امامان شیعه علیهم‌السلام است. (مقریزی، ۱۴۲۴ق، ج ۴، ص ۴۰۲-۴۱۲؛ ذهبی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳۴۴؛ ابن جزری، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۸۷۱؛ دارمی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۵۲ و ۲۵۴؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۲، ص ۹۳؛ عسکری، ۱۳۸۸ق، ج ۲، ص ۴۰۹؛ ذهبی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳۴۶-۳۴۴؛ ابن جزری، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۸۷۱؛ معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۳)

فعالیت این گروه‌ها از یک‌سو و مجادلات و گفت‌وگوهای متعددی که در عصر امام رضا علیه‌السلام درباره ابواب دانش کلام صورت می‌گرفت، سبب بروز پرسش‌هایی از سوی شیعیان درباره «علم امام» و مرجعیت علمی ایشان می‌شد.

بر همین اساس بود که امام رضا علیه‌السلام در پاسخ به مکتوب عبدالله بن جندب، امام را نه تنها وارث علم رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، بلکه وارث علم جمیع اولیا، انبیا و اوصیا دانستند: «محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم امین خدا در میان خلق او بود و چون آن حضرت صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم درگذشت، ما خانواده وارث او شدیم. پس ما امین خدا در زمین هستیم و علم بلاها و مردن‌ها و نژاد عرب و تولد اسلام نزد ماست... آنچه را باید بدانیم، رساند و علوم این پیامبران را به ما سپرد. ما وارث پیامبران اولوالعزم هستیم.» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۲۳)

این سخن امام بر این اساس بود که امام تنها متعلق به جامعه اسلامی نیست، بلکه باید تمام ادیان به مرجعیت امام گردن نهند؛ زیرا امامت در امتداد نبوت قرار دارد.

یکی از مبهمات کلامی برای شیعیان، تعیین مصادیق «اهل الذکر» یادشده در قرآن بود که شیعیان از طریق مکاتبه از امامان علیهم‌السلام جويا می‌شدند. بر اساس روایات متعدد درباره «اهل الذکر» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۱۱-۲۱۰ و ۳۰۳)، مفسران شیعی مصداق این عنوان را اهل بیت علیهم‌السلام معرفی کرده‌اند. (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۵۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ق، ج ۱۱، ص ۲۴۴)

امام رضا علیه‌السلام نیز در پاسخ به مکتوب احمد بن محمد که از مصادیق «اهل الذکر» پرسیده بود، فرمودند: «خداوند متعال ما و تو را عافیت دهد! همانا شیعه ما کسانی هستند

که از ما پیروی کنند و با ما مخالفت نورزند. هرگاه ما بترسیم، آنان نیز می‌ترسند و هرگاه در امنیت به سر بریم، آنان نیز در امنیت به سر می‌برند. خداوند متعال فرمود: (اگر نمی‌دانید، از آگاهان بپرسید.)» فرمودند: «سؤال بر شما واجب شده است و ما در پاسخ دادن مختاریم، و پاسخ بر ما واجب نشده است.» (عیاشی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۶۱؛ صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۷۴) در این پاسخ، امام رضا علیه السلام به صراحت خود را از مصادیق «اهل الذکر» معرفی کردند و از شیعیان خواستار اطاعت محض شدند.

۵-۲. تجهیز امام علیه السلام

تجهیز جنازه امام معصوم علیه السلام یکی از موضوعاتی است که هم در حوزه کلام و هم در حوزه فقه بررسی و درباره‌اش تدقیق شده و تا عصر حاضر همچنان مطمح نظر اندیشمندان شیعه بوده است. در روایات مصادر حدیثی شیعه آمده است که غسل، کفن و دفن انبیا، حضرت رسول صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام ایشان به عهده اوصیای پس از آنان است. از این رو، انحصار انجام مراسم تغسیل و تکفین امام معصوم علیه السلام توسط امام معصوم بعدی و اقامه نماز میت بر امام متوفا به دست امام حی، یک قاعده کلامی و فقهی معتبر در اندیشه شیعی به شمار آمده است.

بحث «الإمام لا یغسله إلا إمام من الأئمة علیهم السلام» یکی از مسائل اختلافی میان دو مکتب قم و بغداد بود و در جریان مکاتب فکری شیعه، اهمیت قابل توجهی یافت. (ر.ک. توفیق و میری، ۱۴۰۱).

در زمان امام رضا علیه السلام، سؤالی درباره تجهیز امام توسط امام بعدی مطرح شد: اینکه چگونه امام رضا علیه السلام در حالی که در مدینه حضور داشتند، متولی تجهیز امام موسی کاظم علیه السلام در بغداد شدند؟ ابراهیم بن ابی‌سَمال در نامه‌ای از امام علیه السلام این سؤال پرسید. امام پاسخ دادند: «شاید کسانی که شرکت کردند، بهتر از کسانی باشند که عقب ماندند.» (حلی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۷۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۷، ص ۲۸۸)

سخن امام علیه السلام بر این اصل مبتنی بود که ممکن است در مراسم تجهیز امام معصوم متوفا، موانع و محدودیت‌هایی برای امام بعدی که متولی انجام غسل، کفن، نماز و دفن است، پیش بیاید. این محدودیت‌ها می‌توانند مانع شوند که امام معصوم بعدی شخصاً

مسئولیت تجهیز را برعهده بگیرد. بنابراین، مسئله انحصار انجام این امور توسط امام معصوم بعدی نه تنها یک موضوع صرفاً فقهی، بلکه کلامی نیز هست؛ به این معنا که در صورت وجود موانع یا شرایط خاص، استثنایی برای این قاعده وجود دارد؛ همانند برخی دیگر از قواعد فقهی.

۲-۶. امام؛ وارث نشانه‌های پیامبر ﷺ

مسئله میراث‌داری نشانه‌های رسول خدا ﷺ توسط امامان شیعه ﷺ، به‌ویژه سلاح ایشان از موضوعاتی بود که موجب طرح پرسش‌های متعدد از سوی شیعیان می‌شد. امام صادق ﷺ در همین زمینه سه ویژگی را به‌عنوان خصایص امام برشمرده‌اند: «نسبت به امام سابق از همه مردم نزدیک‌تر و منسوب‌تر باشد؛ وصی او باشد؛ سلاح رسول خدا ﷺ نزد او باشد.» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۷۹)

این ابهام در دوران امام رضا ﷺ نیز مطرح بود و مکاتباتی با این محتوا نشان‌دهنده اهمیت این مسئله برای شیعیان است. (اربلی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۸۹؛ راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۶۳) صاحب کتاب بصائر الدرجات نقل می‌کند: خدمت حضرت رضا ﷺ رسیدم، چند سؤال کردم. خواستم درباره سلاح نیز سؤال کنم، اما فراموش کردم. از خدمت امام خارج شدم و نزد ابوالحسین بن بشیر رفتم. در این هنگام غلام امام ﷺ نامه‌ای آورد که در آن نوشته شده بود: «بسم الله الرحمن الرحيم. من مانند پدرم هستم و هرچه نزد پدرم بود نزد من نیز هست [یعنی سلاح نیز نزد من است.].» (صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۵۲)

۲-۷. جریان واقفه

پس از شهادت امام کاظم ﷺ، شیعیان در پذیرش امامت امام رضا ﷺ دچار سردرگمی شدند و پرسش‌های بسیاری در این زمینه مطرح کردند. (ابن حمزه، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۸۶؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۸۰؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۷۱؛ راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۶۹؛ ابن عبدالوهاب، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۸-۱۰۹)

بنا بر نقل طوسی، تعداد پرسش‌های مطرح‌شده توسط شیعیان درخصوص امامت امام رضا ﷺ به پانزده‌هزار مسئله می‌رسید. (طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۷۳) ابن شهرآشوب این رقم را هجده‌هزار گزارش کرده است. (ابن شهرآشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۴، ص ۳۵۱)

جریان واقفه با ایجاد شبهات و نپذیرفتن شهادت امام کاظم^{علیه السلام} پس از وفات ایشان، ادعای مهدویت امام کاظم^{علیه السلام} را مطرح کرد. (طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۲۳؛ اشعری، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۲۸) امام رضا^{علیه السلام} مباحثات بسیاری با پیروان این جریان داشتند. (مسعودی، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۲۰۷، ۲۱۴؛ ابن حمزه، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۴۷۵، ۴۹۴؛ طبرسی، بی تا، ج ۲، ص ۵۷-۵۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹، ص ۳۴)

مکاتباتی که برای امام رضا^{علیه السلام} ارسال می‌شد، نشان‌دهنده سوالات متعدد درباره جریان واقفه است. در نامه‌ای که احمد بن محمد بن ابی نصر کوفی برای امام رضا^{علیه السلام} ارسال کرد، تصریح شده که واقفه ادعای مهدویت امام کاظم^{علیه السلام} را داشته‌اند: «هم الذین یزعمون أنّ أباک صلی الله علیه حیّ فی الدنیا لم یمت یقیناً.» (حمیری، بی تا، ج ۱، ص ۳۴۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹)

امام رضا^{علیه السلام} در پاسخ به مکاتبه یحیی بن مبارک، واقفه را جریانی معرفی کردند که با لجاجت و مخالفت با حق، سرانجامی جز جهنم و ابتلا به سرنوشتی شوم نخواهد داشت. (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۵۵) امام^{علیه السلام} با استناد به آیه ۱۴۳ سوره نساء، واقفه را مصداق «مذبذبین» دانستند که نه به مؤمنان گرایش دارند و نه به کافران. (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۶۲) ایشان همچنین از شیعیان خواستند با واقعی‌مذهبان دوستی و مرادوده نداشته باشند. (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۷۶۲)

برای بی‌اثرکردن تبلیغات واقفه مبنی بر مهدویت امام کاظم^{علیه السلام}، امام رضا^{علیه السلام} در مکاتبات خود بر وفات امام موسی بن جعفر^{علیه السلام} و تقسیم میراث ایشان تأکید کردند. (صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۱۱۳؛ ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۲۳۶؛ کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۹۸)

با بررسی مکاتبات امامان معصوم^{علیهم السلام} درباره انحرافات کلامی، آشکار می‌شود که مهم‌ترین مسئله کلامی مرتبط با امامت در زمان امام رضا^{علیه السلام}، موضوع جریان واقفه بود.

نتیجه‌گیری

مکاتیب معصومان^ع به دو شاخه تقسیم می‌شوند:

اول. نامه‌ها، دستورالعمل‌ها و پیام‌هایی که خطاب به کارگزاران ارسال شده‌اند.
دوم. مکاتبات علمی که میان امامان معصوم^ع و شاگردان ایشان ردوبدل شده و محتوای علوم اسلامی، به‌ویژه فقه و کلام، را شامل می‌شوند.
اوج استفاده از روش مکاتبه به عصر امام کاظم^ع، امام رضا^ع و دوران عسکریین^ع برمی‌گردد. این روش به سبب وسعت قلمرو جهان اسلام، پراکندگی شیعیان، افزایش رصد حکومت‌ها، کاهش جلسات حضوری و آماده‌سازی جامعه شیعه برای عصر غیبت، توسط امام رضا^ع به کار گرفته شد.
این راهبرد نوعی آموزش از راه دور محسوب می‌شد و عمدتاً در دو شاخه «فقه» و «کلام» اسلامی نمود یافت. بررسی مکاتبات امام رضا^ع نشان‌دهنده سؤالات شیعیان درباره مسائل کلامی، به‌ویژه دو موضوع توحید و امامت است که بیانگر وجود ابهامات در مباحث میان شیعیان بوده است.
سؤالات مطرح‌شده درباره نظرات اهل تشبیه و دیدگاه‌های زنادقه در جهان اسلام، در مکاتبات رضوی مشهود است. همچنین در شاخه امامت، مسائل جدیدی از طریق مکاتبه مطرح شدند که در مکاتبات امامان پیشین مشاهده نمی‌شد.
برای نخستین بار، شبهات مربوط به جریان واقفه در مکاتبات رضوی نمود یافتند. این جریان پس از شهادت امام کاظم^ع ظهور کرد و بیشترین پرسش‌های شیعیان در حوزه امامت مربوط به این جریان بود. همچنین مسئله تجهیز امام موسی کاظم^ع نیز ابهاماتی ایجاد کرد که شیعیان از طریق مکاتبه پاسخ آن را طلب کردند.
وجود جریان‌های فکری متنوع که هر کدام داعیه مرجعیت علمی داشتند و حتی انتصاب الهی امام^ع را زیر سؤال می‌بردند، سبب طرح سؤالات درباره نصب الهی و علم امام^ع شد که شیعیان از طریق مکاتبه پاسخ آن را از امام رضا^ع دریافت کردند.
مکاتبات امام رضا^ع فضای فکری و اعتقادی عصر ایشان را به‌خوبی نشان می‌دهد و بازتاب‌دهنده مهم‌ترین مباحث و جریان‌های شکل‌گرفته در جهان اسلام است. این مکاتبات علاوه بر ارائه مرجعی علمی برای شیعیان، نقش اساسی در پایه‌ریزی علوم اسلامی ایفا کرده‌اند.

منابع

۱. ابن طاووس، سید علی (۱۴۰۹). اقبال الاعمال. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲. ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغة لابن ابی‌الحدید. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی.
۳. ابن‌جزری، محمد بن محمد (۱۴۲۹ق). غایة النهاية فی طبقات القراء. تصحیح سیدمجدی فتحی و شرف جمال‌الدین محمد. مصر: دار الصحابة للتراث.
۴. ابن‌حمزه طوسی، محمد بن علی (۱۴۱۹ق). الثاقب فی المناقب. قم: انصاریان.
۵. ابن‌شهر آشوب، محمد (۱۳۷۹). مناقب آل ابی‌طالب. تصحیح سیدهاشم رسولی. قم: علامه.
۶. ابن‌عبدالوهاب، حسین بن عبدالوهاب (بی‌تا). عیون المعجزات. قم: مکتبه الدواری.
۷. ابن‌عبدربه، احمد بن محمد (۱۴۰۷ق). العقد الفريد. تحقیق مفید محمد قمیحه. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۸. ابوریه، محمود (۱۴۲۰ق). أضواء علی السنة المحمدیه. قم: مؤسسه انصاریان للطباعة و النشر.
۹. احمدی میانجی، علی (۱۴۲۶ق). مکاتیب الأئمه. قم: دارالحديث.
۱۰. احمدی، حمید (۱۳۸۹). تاریخ امامان شیعه. قم: معارف.
۱۱. اربلی، علی بن عیسی (۱۴۲۱ق). كشف الغمة فی معرفة الأئمه. مقدمه احمد حسینی اشکوری. قم: الشریف الرضی.
۱۲. اسفراینی، طاهر بن محمد (۱۴۰۳ق). التبصیر فی الدین. بیروت: عالم‌الکتب.
۱۳. اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل (۱۴۰۰). مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین. تصحیح هلموت ریتز. بیروت: دارالنشر فرانز شتاينر.
۱۴. امین، محسن (۱۴۰۶). اعیان الشیعه. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۱۵. بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر (۱۳۹۷ق). الفرق بین الفرق و بیان الفرقة الناجیه. بیروت: دارالآفاق الجدیده.
۱۶. بگّار، عبدالکریم (۱۴۳۲ق). المسلمون بین التحدی و المواجهه حول التریبه و التعلیم. دمشق: دارالقلم.
۱۷. بهائی، محمد بن حسین (۱۳۸۷). مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین. تحقیق مهدی رجائی. تعلیق اسماعیل بن محمد حسین خواجه‌نوی. مشهد: آستانة الرضویه المقدسه، مجمع البحوث الإسلامیه.
۱۸. توفیق، سعید و میری، وجیهه (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی دو مکتب قم و بغداد در خصوص تجهیز امام معصوم (مطالعه موردی: تجهیز علی بن موسی الرضا (ع)). مجله علمی - پژوهشی فرهنگ رضوی، دوره ۱۰، ش ۳۸.

۱۹. حصری، ابراهیم بن علی (بی‌تا). زهر الآداب و ثمر الألباب. تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید و محمد زکی مبارک. بیروت: دارالجمیل.
۲۰. حلی، حسن بن سلیمان بن محمد (۱۴۲۱ق). مختصر البصائر. تحقیق مظفر مشتاق. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۲۱. حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۱). رجال العلامة حلی. تصحیح محمدصادق بحر العلوم. قم: منشورات الشریف الرضی.
۲۲. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳). كشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. تصحیح حسن حسن‌زاده آملی. قم: جماعه المدرسين فی الحوزه العلمیه بقم، مؤسسه النشر الإسلامی.
۲۳. الحمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳). قرب الاسناد. تحقیق مؤسسه آل البيت (ع). قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۲۴. الحمیری، عبدالله بن جعفر (بی‌تا). قرب الإسناد. تهران: مکتبه نیونی الحدیثه.
۲۵. حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵). تفسیر نور الثقلین. ترجمه هاشم رسولی. قم: اسماعیلیان.
۲۶. دارمی، عبدالله بن عبدالرحمن (۱۴۲۱). مسند الدارمی المعروف بسنن الدارمی. تحقیق حسین سلیم دارانی. ریاض: دار المغنی.
۲۷. ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد (۱۴۱۴ق). سیر أعلام النبلاء. تحقیق شعیب ارنأؤوط. بیروت: مؤسسه الرساله.
۲۸. راوندی، سعید بن هبة الله (۱۴۰۷ق). الدعوات للراوندی. قم: مؤسسه الامام المهدي (عج).
۲۹. راوندی، قطب‌الدین (۱۴۰۹ق). الخرائج و الجرائح. قم: مدرسة الامام المهدي (عج).
۳۰. الشاکری، حسین (۱۴۱۷). موسوعة المصطفى و عتره. قم: نشر الهادی.
۳۱. شریف القرشی، باقر (۱۳۸۰). حياة الامام الرضا (ع). قم: سعید بن جبیر.
۳۲. شهرستانی، محمد (۱۴۱۵ق). الملل و النحل. تحقیق امیرعلی مهنا و علی حسن فاعور. بیروت: دارالمعرفه.
۳۳. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۷۸). عیون أخبار الرضا. تحقیق مهدی لاجوردی. تهران: جهان.
۳۴. _____ (۱۳۸۵). علل الشرائع. مقدمه محمدصادق بحر العلوم. قم: مکتبه الداوری.
۳۵. _____ (۱۳۹۸). التوحید. تحقیق هاشم حسینی. قم: جامعه مدرسین.
۳۶. _____ (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه. تصحیح علی‌اکبر غفاری. قم: النشر الإسلامی.
۳۷. _____ (۱۴۱۸ق). الهدایه. تحقیق مؤسسه الامام الهادی (ع). قم: مؤسسه الامام الهادی (ع).

۳۸. صفار، محمد (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات. تحقیق محسن کوچه‌باغی. قم: مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی النجفی.
۳۹. طبرسی، فضل بن حسن (بی‌تا). إعلام الوری بأعلام الهدی. مقدمه حسن خراسان. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۴۰. طبری، محمد بن جریر (بی‌تا). تاریخ طبری. بیروت: مؤسسه اعلمی.
۴۱. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۵ق). الاقتصاد الهادی إلى طریق الرشاد. تهران: انتشارات جامع چهل ستون.
۴۲. _____ (۱۳۹۰ق). الاستبصار فيما اختلف من الأخبار. تحقیق حسن الموسوی خراسان. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۴۳. _____ (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام. تحقیق حسن الموسوی خراسان. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۴۴. _____ (۱۴۱۱ق). الغیبه. تحقیق عبدالله تهرانی و علی احمد ناصح. قم: دارالمعارف الإسلامیه.
۴۵. _____ (بی‌تا). فهرست کتب الشیعه و اصولهم. قم: رضی.
۴۶. عسکری، مرتضی (۱۳۸۸)، نقش ائمه در احیاء دین. قم: دانشکده اصول دین.
۴۷. عطاردی، عزیزالله (۱۴۰۶ق). مسند الامام الرضا (ع). مشهد: آستان قدس رضوی.
۴۸. علم‌الهدی، سید مرتضی علی بن الحسین (۱۴۱۰ق). الشافی فی الإمامه. تحقیق و تعلیق السید عبدالزهراء الحسینی. تصحیح السید فاضل المیلانی. تهران: مؤسسه الصادق للطباعة و النشر.
۴۹. _____ (۱۴۱۱ق). الذخیره فی علم الکلام. تحقیق احمد حسینی اشکوری. قم: جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیه بقم، مؤسسه النشر الإسلامی.
۵۰. _____ (۱۹۹۸). أمالی المرتضی؛ غرر الفوائد و درر القلائد. تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره: دارالفکر العربی.
۵۱. _____ (بی‌تا). رسائل الشریف المرتضی. تقدیم و اشراف السید احمد الحسینی. بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات.
۵۲. عیاشی، محمد (۱۳۸۰). تفسیر العیاشی. تحقیق هاشم رسولی محلاتی. تهران: العلمیه.
۵۳. غروی، محمد (۱۳۸۶). المختار من کلمات الإمام کاظم (ع) و أمثاله و حکمه. قم: بیدار.
۵۴. فتال نیشابوری، محمد (۱۴۰۶ق). روضه الواعظین و بصیره المتعلمین. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

۵۵. کشی، محمد (۱۴۰۴ق). اختیار معرفة الرجال. تلخیص محمد بن حسن طوسی. قم: مؤسسه آل‌البيت (ع) لإحياء التراث.
۵۶. کلینی، محمد (۱۴۰۷ق). الکافی. تحقیق علی‌اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۵۷. لاهیجی، عبدالرزاق بن علی (۱۴۲۵ق). شوارق الإلهام فی شرح تجرید الکلام. مقدمه جعفر سبحانی تبریزی. تحقیق اکبر اسدعلی‌زاده. قم: مؤسسه الامام الصادق (ع).
۵۸. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دارإحياء التراث العربی.
۵۹. مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹ق). مروج الذهب و معادن الجوهر. تحقیق: اسعد داغر. قم: دارالهجره.
۶۰. _____ (۱۴۲۶ق). اثبات الوصية للإمام علی بن أبي طالب. قم: انصاریان.
۶۱. مطهری، حمیدرضا و چلونگر، محمدعلی (۱۳۹۳). تشیع و اتهام زندقه (عوامل انتساب زندقه به شیعیان). مجله شیعه‌شناسی، دوره ۱۲، ش ۴۶، ص ۲۵۸-۲۳۹.
۶۲. مطهری، مرتضی (۱۳۷۴). آشنایی با علوم اسلامی. تهران: صدرا.
۶۳. معارف، مجید (۱۳۹۲). تاریخ عمومی حدیث بارویکرد تحلیلی. تهران: کویر.
۶۴. معرفت، محمدهادی (۱۴۱۸). التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب. مشهد: الجامعه الرضويه للعلوم الاسلامیه.
۶۵. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق-الف). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. تحقیق مؤسسه آل‌البيت (ع) لإحياء التراث. قم: المؤتمر العالمی لألفية الشيخ المفید.
۶۶. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق-ب). الاختصاص. قم: کنگره شیخ مفید.
۶۷. _____ (بی‌تا). تصحيح الاعتقادات الإمامیه. تحقیق حسین درگاهی. قم: المؤتمر العالمی لألفية الشيخ المفید.
۶۸. مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۴ق). المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار. تحقیق: ایمن فؤاد سید. لندن: مؤسسه الفرقان للتراث الإسلامی.
۶۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۷۰. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۱۸ق). رجال النجاشی. تحقیق سیدموسی شبیری. قم: النشر الإسلامی.